

Sturcz Zoltán

„Még egyszer a Társalgási leckék”

MID-történeti észrevételek Mikszáth magyar nyelvkönyve kapcsán

1. Bevezetés: nyelvi játék egy címmel

Mikszáth Kálmán 1895-ben írta meg a nemzetiségek számára a magyar nyelv elsajátítását segítő munkáját. A minisztérium tankönyvként jelentette meg a borító felső részében a következő címszöveggel: *TÁRSALGÁSI LECKÉK (Az elemi népiskolák számára) Írta: Mikszáth Kálmán Kulcs a magyar nyelv megtanulásához A Vallás és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium által ajánlva* (Mikszáth 1895c, Mikszáth 1992: 156–162). A borító alsó felében pedig az adott nemzetiség nyelvén ennek a címszövegnek a fordítása olvasható. A mű megjelenése és szétküldése az elemi népiskolákhoz nagy szakmai és politikai vihart kavart. Megindult a szakmai és a politikai adok-kapok cikkváltási sorozat. A fenti címet Mikszáth egyik válaszcikkből kölcsönöztem. Továbbá a *még egyszer* szópárnak egyéb jelentősége is van, mivel Wéber Katalin hosszas és mély elemző tanulmányt közölt Mikszáth művéről (Wéber 2005). A *még egyszer* jelzés értékű abban az értelemben, hogy bővítő szándékkal néhány kiegészítéssel, felvetéssel, újabb szempontokkal kiegészítsem a műről alkotott gondolatokat, felvetéseket. A bibliográfiában pedig tájékoztató jelleggel igyekeztem bemutatni mindazokat a kisebb-nagyobb tételeket, amiket sikerült elérnem, feltárnom a művel és a hozzá köthető hírekkel, vitákkal, elemzésekkel kapcsolatosan. Így a munkának a Mikszáth életműbe kapcsolódóan a további és sokoldalú – politikatörténeti, irodalmi, nyelvészeti, nyelvpedagógiai – szempontú elemzését vagy csak újbóli felfedezését, értékelését kívántam segíteni.

2. A kiadás körülményei, megjelenési forma, műfaj, szerkezeti felépítés

Mikszáth Wlassics kultuszminiszter megbízásra fogott bele nyelvkönyve megírásába, bár kétségei voltak a feladat megoldásával kapcsolatosan. Wéber Katalin tanulmányában tömören így foglalja össze, hogy milyen okok, illetve körülmények vezettek a „kétségekkel együtt” a megbízás elfogadásához.

„Mikszáth Kálmán, aki tudvalevőleg sem pedagógiával, sem nyelvészettel nem foglalkozott, azért kaphatta e megbízást, mivel (szlovák és német) nemzetiségek lakta területeken nőtt fel, és végezte iskoláit, s főként románok lakta Fogaras megye országgyűlési képviselőjeként, illetőleg íróként is foglalkozott az idegen ajkúak mindennapjaival. Ugyanakkor a Szabadelvű Pártban betöltött pozíciója is közel hozta őt egy ilyen megbízás elnyeréséhez.” (Wéber 2005: 193)

Wlassics Gyulát 1895 januárjában bízták meg a vallás- és közoktatásügyi miniszteri poszttal, a politikusoknak nagy meglepetést okozva, mivel a jogtudós, gyakorló jogász, egyetemi tanárt, az MTA-tagot sokkal inkább az igazságügyi miniszterként tudták elképzelni. Mikszáth a Pesti Hírlap egyik áprilisi számában Az új miniszter című négy oldalas remek és szellemes karcolatában mutatja be az akkori időkben szokatlanul fiatal minisztert. Az író jellemzése szerint a miniszter energikus, rendkívül művelt, jó szónok, határozott és kezdeményező egyéniség (Mikszáth 1895a). Politikusi tehetségét jól mutatja, hogy kormányváltásokat túlélve 1895–1903 között folyamatosan betöltötte ezt a posztot. Wlassics miniszternek nem volt egyszerű dolga, két okból sem. Egyrészt Bánffy Dezső miniszterelnök kortársai szerint – a hely-

ségnevek és családnevek magyarosításának szorgalmazásával – kiérdemelte a „legsovinisztább magyar” jelzőt, ő nem kívánt sem politikai, sem nyelvi, sem intézményi kérdésekben engedményeket tenni a nemzetiségeknek. Bánffyknak egyébként minden bizonnyal tetszhetett a magyar nyelvet pozíciójában erősítő mű megíratása. Másrészt az ellenzék folyamatos támadása alatt állt mind a személye, mind pedig a kultuszárcaja. Wlassicsot és Mikszáthot a parlamenti együttlét és később valószínűleg a színvonalas bemutatás közelebb hozta egymáshoz. Erről a jó kapcsolatról tanúskodik Mikszáth anekdotikus párbeszéde a megbízásról a Magyarok szaporítása című cikkében, amit pár nappal korábban írt, mint a miniszteri bemutatás-cikkét, de néhány nappal később jelent meg (Mikszáth 1895b). Ebből arra következtethetünk, hogy a megbízásra szóló megegyezés valamikor március eleje táján megtörténhetett, a megírás és a kiadói munkák a tavaszi-nyári időszakra, a terjesztés pedig ősze húzódott. Mikszáth egy, az összkiadásban nem közölt, 1895. április 21-i írt levelében tájékoztatja a minisztert a kész munkáról, és arról erős írói önbizalommal így fogalmaz: „...nem lehetne másik száz mondatot találni, mely ezekkel *nélkülözhetetlenség dolgában* egyenrangú lehetne; még talán tízet se...” (Scheiber–Zsoldos 1969: 41). Wlassics minden bizonnyal úgy gondolta, hogy Mikszáth képviselői tekintélye, írói tehetsége, művei népszerűsége, közismertsége szimpátiát és sikert hozhatnak egy ilyen mű számára. Egyébként Mikszáth neve valóban húzónév volt. Ezt bizonyítja az is, hogy a megjelenést gyakorlatilag minden sajtóorgánium – a napilapoktól az Egyetemes Filológiai Közölnyig – felvette a hírek közé, és a különböző oktatási intézmények könyvtári gyarapodási jegyzékeiben is rendre ott szerepel a munka.

A *Társalgási leckék* címet kapta a 16 oldalas füzet. Az elemzők többnyire tankönyvként, nyelvkönyvként nyilatkoznak a munkáról, ami semmiként sem felel meg a jellegének, mivel nem vezették be tankönyvnek, és legkevesbé sem hordoz nyelvkönyvi sajátosságokat, mivel semmiféle nyelvtani rendszerezés, magyarázat vagy leckékbe tördelés sem szerepel benne háttéranyagként. Társalgási könyvként is – ajánlott munkaként, segédeszközként – sajátos jelleget kapott a mű, mivel a szerző egy leszűkített témakörön belül marad, mondhatni egy leszűkített nyelvi térképen vagy nyelvi tájképen halad végi. Mind a korabeli, mind pedig a későbbi elemzők zavarban voltak a mű formális megnevezésével, többnyire nem műként, könyvként, hanem csak: füzetként, füzetkeként, füzetecskéként említik. Az 1895. december 15-i *Hivatalos Közölny* így vezeti be a kiadványt:

„A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1895. november 18-án 58.189. sz.a. kelt rendeletével a következő című *füzetet* »Társalgási leczkék (az elemi népiskolák számára) kulcs a magyar nyelv megtanulásához. Irta Mikszáth Kálmán. Bp., Légrády testvérek kiadása 1895.« – összes elemi népiskolák nem-magyar ajku növendékei számára a magyar oktatásához, *segédkönyvül melegen ajánlotta.*”

A **mű szerkezete** szerint a következő modulokból áll össze. A három bevezető, üdvözlő formula, mondat (1–3.) után négy egységben vezeti végi az általa elképzelt virtuális útvonalon az olvasóját vagy tanulóját. A nyelvi utazás a következő fejezeteken vezeti át az egyértelműen falusi származású útra kelőt, egy vidéki parasztember képében, aki a saját portájáról – a vegyes lakosságú és vegyes nyelvű, de többnyire magyar nyelvű közösségen át – a városi vásárig kíván eljutni: **1. Útközben (4–31. mondat egység), 2. A faluban (31–76. mondat egység), 3. A városban (77–96. mondat egység) 4. A vásárban (97–112. mondat egység).** Így a virtuális úti kaland és nyelvi élmény a fejezetcímek szerint egy körülhatárolt tematikát, mondathalmazt és szókinccset dolgoz fel, mutat be. A fejezetcímek és a tartalmi megközelítés alapján azt is mondhatnánk a műről, hogy főirányát tekintve egy novellisztikus keretbe foglalt, néha kitérőkkel, mellékutakkal is megtűzdelt, egyben Mikszáthhoz méltó kispróza. Ha ezek után a formai műfajt kívánnánk meghatározni, akkor azt mondhatnánk, hogy egy speciális, beszűkített, célirányos tartalmú vagy tematikájú társalgási segédanyaggal, nyelvi útkönyvvel állunk szembe.

A mű **statisztikai jellemzőivel** az elemzők mélyebben nem foglalkoztak, pedig annak adatai a megítélés szempontjából érdekesek és sokatmondóak. Azt minden elemző leírja, hogy a füzetecske 16 oldal, és 112 mondatot tartalmaz: a mű oldalain a bal hasábjában nemzetiségi nyelven, a jobb hasábjában pedig magyarul közli a mondatokat. Kérdésként vehető fel, hogy csak mondatok-e a példamondatok. Inkább mondategységekről vagy mikroszöveg-egységekről, illetve mikrokommunikációs egységekről érdemes beszélni. Ha a **példamondatok** szempontjából alaposan megvizsgáljuk, és részletesen kielemezzük a munkát, akkor a következő megállapításokra jutunk. A 112 egységből 32 összetett mondat, ebből 7 többszörösen összetett mondat. A mondatszám sajátosan bővíthető, mivel a példamondatok esetében 76 (!) olyan esettel találkozhatunk, ahol az alapmondaton túl – a zárójelben megadott és beszúrt szavak alapján – újabb, jelentésében eltérő mondatok generálhatók, és analógiásan, már ismert vagy tanult szavak vagy az anyag egyéb elemeiből kiemelt szavak segítségével pedig tovább bővíthető is ez a mondatszám. Tehát a sorszámozott mondatok száma és a direkt vagy indirekt módon konstruálható mondatok száma felfelé mutatóan erősen eltér egymástól. A mondatok, illetve a mondategységek a tartalom szempontjából jelentős számban (35), olyan kérdő mondat, amely segítséget, szívésséget, információt kér, és ezekre nincsenek válaszmondatok. A többi állítást közlő kijelentő mondat, bár felkiáltó, felszólító mondatok is előfordulnak, de ez utóbbiak státusza – részben a központozás hiánya, részben a szerkesztés miatt – nem mindig egyértelmű. Nyelvpedagógiai szempontból megítélve a valóságot jól tükröző, de ugyanakkor túlzott „mondatgeneráló szándék” nem könnyíti meg sem az iskoláskorú tanuló, sem az esetleges felnőtt gyakorlati felhasználó dolgát.

Érdemes a **szókincs** összetételéről is szólni. A bemutatott szókincs összértéke az első megjelenés alapján 447 lexikai egység. Szófaji megoszlás szerint: ige 109, főnév 167, melléknév 34, számnév 24, igenév 4, egyéb szófaj 111. Ez utóbbi kategóriáról megállapíthatjuk, hogy döntően a különböző határozószavak (hely, idő, mód) dominálnak benne. A lexikai egységek szótári bemutatás nélkül, direkt módon a mondategységekben jelennek meg. Az anyag végén van egy igen szűk, 16 szavas „A legszükségesebb szavak” címszóval ellátott szójegyzék. Ezek nem szerepelnek a mondategységekben, de itt felsoroljuk ezeket: *ebéd, pálinka, szij, zab, kötőfék, fűrés, gereblye, vacsora, tarisznya, kötél, széna, sarló, villa, vacsorca, bor, bolt, madzag, kantár, ásó*. Némi humorral és méltatlankodással jegyzi meg egyik bírálója, hogy a szójegyzékben a második szóként, mit keres a *pálinka*, de hozzátehetjük, hogy a reggeli pálinka mellett, ott van az ebédhez, a vacsorához járó *bor* is. Ez a válogatás is azt a szándékot tükrözi, hogy a szerző fejében nemcsak az iskolai, hanem „felnőttképzési”, azaz a kettős felhasználás célja is ott lebegett. A szókincsről összegzésként és lexikai tartalmát megítélve elmondhatjuk, hogy válogatása célirányos és célközönségnek szóló, a falusi elemi iskolásoknak szánt válogatás: „falusi, parasztleleti” tematikai kör.

Nyilvánvaló, hogy Mikszáth bizonyára nem végzett szógyakorisági, szókincsminimum-vizsgálatokat, az viszont egyértelmű, hogy a virtuális nyelvi útvonalat jól követve és tematikailag határozott, megbízható és reális érzékkel válogatta össze a mondategységekbe illesztett szavakat, többnyire a felnőtt ember szemszögéből válogatva. A műben nincs szótár-összeállítás. A lexikai egységek jelentései az olvasó számára az idegen nyelvű mondat-párokból azonosíthatóak, ami újabb módszertani problémákat vet fel.

3. A célfeladat, a célközönség körülírása

Az elemzők többsége a nyelvészeti definíció szerint és a mai fogalmaink alapján a „magyar mint idegen nyelv” művek körébe sorolja az alkotást, vagy legalábbis efelé közelít. Felvethető a kérdés, hogy e jogos besoroláson túl mennyire jogszerű vagy szakszerű, ha a művet a „környezetnyelv oktatásának segédeszköze” besorolás szerint, illetve e fogalom szerint is számon tartjuk, vagy a „közvetítő nyelv” / esetleg a „származásnyelv” fogalma sem zárható ki teljesen a megközelítésekből. Hizsnyai Tóth Katalin a MID-megközelítés és a MID-történetiség szempontjából a következő figyelemreméltó megállapítást teszi a műről: „...a társalgási zsebkönyv arra csábít minket – némi költői túlzással és némi anakronizmussal szólva –, hogy ne csak a nagy regényíró, hanem a 19. századi MID-tanárt is tiszteljük a jó palócban” (Hizsnyai Tóth 2011: 101).

Légrády Károly a szerzőt és a művet az elmérgesedő viták és támadások közepette védelmezve – a mű célját tekintve – a tágabb, az iskolán túlmutató környezeti világba helyezi a munkát, amikor így fogalmaz: „...a gyakorlati életből merített eszmekörben a gyermeknél *öregbítse a beszédképességet*, sőt szülei háznál is *kedvet ébresszen* a magyar tanulás iránt” (Légrády 1896: 5).

Bármelyik megközelítést is tartjuk elfogadhatónak, szükséges szembenézni azzal a történelmi ténnyel, hogy a korban, függetlenül a nemzetiségi iskolai magyar oktatástól vagy azzal együtt a Magyar Királyságban élt és működött egyfajta nyelvi kölcsönösség, oda-visszahatás valamilyen szintű nyelvtudásban kifejezve. Ezt a nyelvtudási szintet „népi vagy folklór bilingvizmus”-nak neveztem egy tanulmányomban is (Sturcz 1996). Mikszáth műve akaratlanul is ennek a megerősítését vagy segítését is szolgálhatta. Ennek az együttélésből, a környezeti kölcsönhatásokból származó „bilingvizmusnak” a tényszerű hátterét a következő két – a Magyarország története sorozat alapján szerkesztett – adatsorral kívánom alátámasztani. Az adatsor a magyar oldalról és az akkori politikai szóhasználat szerint a „hazai nyelvek” vagy a „hazai élő nyelvek” oldaláról mutat be statisztikai tényeket.

- (1) A lakosság nemzetiségi összetétele Magyarországon 1900 körül: magyar 8 651 520, 51,4 % // német 1 999 080, 11,9% // szlovák 2 002 165, 11,9 // román 2 798 559, 16,6 % // kárpát-ukrán (rutén) 424 774, 2,5 % // horvát 196 781, 1,2 % // szerb 520 440, 3,1 % // egyéb 244 956, 1,4 % // összesen 16 838 255, 100%.
- (2) A nyelvi „népi vagy folklór bilingvizmus” – az együtt, az egymás mellett élésből származó természetes, környezeti, iskolai vagy kombinált úton szerzett – adatai 1910 körül:
 - (a) Magyar anyanyelve mellett beszél: németül 1.200.000 // szlovákul 55.000 // románul 400.000 // ruténul 50.000 // szerbül és horvátul 180.000 fő.
 - (b) Nemzetiségi anyanyelve mellett beszél magyarul: német 757.000 // szlovák 417.000 // román 373.000 // rutén 65.000 // szerb vagy horvát 136.000 összesen 1.748.000 fő.

A két sor figyelemreméltó összege 4.128.000, a lakosság 25,4%-a (Magyarország története 1978: 414, 419). Mindehhez még sajnálattal hozzá kell tenni azt – a mindenfajta nyelvtanuást gátló – két tény is, hogy: (1) a tankötelesek 79%-a nem járt rendszeresen iskolába, jelentős részük pedig nem járta végig az elemi iskolát; (2) a lakosság analfabétizmusa ebben az időszakban némely elemzők szerint közel 50%-ra tehető. Ennek a „bilingvizmusnak” a természetrajzát maga Mikszáth adja meg a Magyarok szaporítása című karcolatában, amikor leírja a természetes elsajátítás lehetőségeit: közös munka, katonaság, cselédség, szerelem, házasság stb. (Mikszáth 1895c) A fenti adatsort és Mikszáth irodalmi köntösbe csomagolt nyelvészociológiai példáit toldjuk meg Nádor Orsolya elvi megállapításával, miszerint bevezeti a „hozzáadó és a felcserélő kétnyelvűség” több tényezőtől függő fogalmát. Az elsővel kapcsolatban így fogalmaz: „A kisebbségi közösségek számára **hozzáadó típusú kétnyelvűség**

hosszú távon biztosítja az anyanyelv megtartását és a társadalmi színtereken való szabad használatát, emellett lehetőséget teremt arra, hogy a többségi társadalom színterein, a többségi nyelv magas szintű tudásának birtokában nyelvi hátrányok nélkül megjelenjenek.” De előtte az a megállapítása is elhangzik, hogy ”A kétnyelvűségnek számos lépcsőfoka van...” (Nádor 2021: 41, 40) Adatainkban és Mikszáth fejében, szándékában döntően a „számos lépcsőfok” alsóbb szintje jelenhetett meg.

4. Oktatáspolitikai, nyelvpolitikai, módszertani kérdések

A kiegyezés utáni évtizedek az államnyelv növelésének szerepét, annak bármilyen oktatásügyi, szervezeti megerősítését a nemzetiségek részéről heves politikai, oktatáspolitikai viták követték, főleg az 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási intézményekben rendeleti pontjai bevezetése után. Nem tisztünk itt most belebonyolódni a viták, állásfoglalások, reakciók taglalásába, annál is inkább nem, mivel ezek szélsőséges, többnyire a politikai indulatoktól, szándékoktól sem mentes mederben zajlottak. Ezért a Mikszáth-mű szándékát bizonyos mértékig tükröző és egy mértékadó, több szempontból elgondolkodtató, a fenti 3. fejezethez is kapcsolódó fejezetcímet és gondolatsort idézzünk ide Nádor Orsolya monográfiájának *A magyar mint második és mint államnyelv oktatása* fejezetéből: „A rendelet érdekessége ugyanakkor az, hogy a tannyelvet nem akarták megváltoztatni, csupán bevezették az államnyelv tanítását. Ez a forma még mindig a nyelvmegőrző kategóriába tartozik, hiszen anyanyelven sajátíthatták el a tudnivalókat, a többségi nyelvet pedig magyarórakon tanulták” (Nádor 2002: 119).

Nyelvpolitikai, de inkább oktatásszervezési oldalról vizsgálva a dolgot méltánylandó, hogy volt bizonyos körütekintés a mű „bevezetésében”. A 100.000 példányt a nemzetiségek között arányosan osztották szét, arra is figyelve, hogy a egyes nemzetiségi területek több nyelven is megkapják – a hat nyelven, saját anyanyelvük betűrendszerével megjelenő, színes címlappal, kiadott, ingyenesen kiosztott példányokat.

Ha **módszertani** oldalról vizsgáljuk a munkát, akkor azt a meglepő állítást tehetjük, és tették meg a korabeli bírálók is, hogy a „módszertelenség” jellemzi, de látszik, hogy a módszerességnek bizonyos nyomai (szerkesztés, lexikai válogatás) azért fedezhetők fel benne. Súlyom Réka egyik tanulmányában éppen a magyar mint idegen nyelvvel kapcsolatos 1894/95-ös módszertani felvetéseket elemzi, illetve ennek a viszonylag új oktatási területnek éppen a módszerbeli hiány-állapotát tárja fel, és a felmerülő új módszertani javaslatokat mutatja be (Súlyom 2006). Bár meg kell jegyezni, hogy a már a törvény megjelenése után voltak „sajátos szükségmegoldások” vagy kísérletek a módszerrel kapcsolatban. Példaként hozhatjuk Groó Vilmos királyi tanfelügyelőtől: *Vezérkönyv a magyar nyelv tanítására: Tót ajkú népiskolákban tanítók számára* (Groó 1880). Ez egyszerre tankönyv, kézikönyv, szótár, énekeskönyv: szlovákul megírva, de nem a tanulóknak, hanem a tanítóknak szánva.

Némelyek a nyelvtani felépítést vagy magyarázatokat hiányolták a műben, de Chikán Zoltánné „magyar nyelvtantörténeti” elemzéséből meg a korabeli tantervekből és tankönyvekből kiolvasható, hogy ekkor a magyar iskolákban sem volt nyelvtani alapú megközelítés. A tantervek és a módszertanok kifejezetten, mondhatni csak a beszédképességet preferálták (Chikán 1970). A korabeli kritikák sem tudtak, mit kezdeni a művel ebből a szempontból, főleg amiatt nem, hogy a műben benne volt a korábban már említett kettős funkció: az iskolai és a felnőttképzési, ráadásul semmiféle módszertani vagy használati utasítás nincs a munkában, sem pedig az azt kísérő minisztériumi levélben. Így a kritikusok, Mikszáth szavaival élve a „tanügyi bácsik” zöme az iskolai használat felől közelítve magát a szöveget kritizálták, azt túl felnőttesnek, mesterkéltnak, egyirányúnak, nehéznek stb. ítélve. Elkerülte a figyelmüket két dolog, amit a jóval későbbi elemzők megtettek.

Rubinyi Mózes Mikszáth-kutató 1954-ben ezt írja: „Mikszáth ebben a munkájában ki-mondottan gyakorlati eszközt írt a magyar nyelv elemeinek elsajátítására. [...] ...egy *magán-tanulásra becsalogató eszközt* akar nyújtani, könnyű egyszerű eszközt.” (Rubinyi 1954: 79) Vincze Tamás pedig nyelvpedagógiai, alkotás-módszertani szempontból vizsgálva tesz meg egy észrevételt: „Írónk tehát mindig azon igyekezett, hogy olyan nyelvtani szerkezeteket vegyen fel a könyvébe, amelyek nem különböznek élesen a nemzetiségek nyelvének grammatikai struktúráitól” (Vincze 2004: 121).

Maga Mikszáth nem volt elégedett a bevezetés módszerbeli mikéntjével, hiányolta a módszertani előkészítést vagy valamilyen irányadást. Ez egyszerűen elmaradt. A vita során ki is fejtí, hogy művét igazából, ahogy fogalmaz „az élet iskolájának” a hivatalos nevén az ún. ismeréltő iskolának kellett volna szólni. Az 1868. XXXVIII. törvény szerint a 12. életévüket be-töltők számára un. ismeretisméltó, ismeretbővítő foglalkozásokat kell tartani a 15. életévükig, télen heti 5, nyáron heti 2 órában, de az igazság az, hogy ez a valóságban nem is működött. Mikszáth korábban már említett, Wlassicshoz írt levelében egy lényeges módszertani kérést, pontosabban elvárást fogalmaz meg, miszerint: „...csináltass e mondatokhoz képeket (minden kép alá odanyomtatva a kellő mondatot két nyelven)”, sőt szavaival élve a „bevéésódés” érde- kében tantermi kemény, színes táblák elkészítését is javasolta „azzal, hogy a situacio is előttük van” (Schieber–Zsoldos 1969: 41). A levélben írtak szerint ennek megszervezését maga Mik- száth felvállalta volna, csak pénzügyi támogatást kért hozzá. Ezekre a Mikszáth által javasolt szemléltető jellegű módszertani kiegészítésekre sem került sor.

5. A megítélés története: sokszínűség és végletesség

A megjelenés, illetve a szétküldés után a mű körül kibontakozó viták két síkon és éles, dühös hangnemben folytak, ráadásul az anyagok többsége névtelenül, álnéven vagy csak jelző mo- nogrammal jelent meg. Az egyik sík a politika szintjén zajlott, a másik a nyelvpedagógia és a tankönyvszerkesztés szintjén. Mikszáthot, mint a szabadelvű párt, egyben ekkor a kormánypárt politikusát, országgyűlési képviselőjét több ellenzéki lap is lerohanta. Ezt a pártpolitikából fakadó, hangulatkeltő légkört jól mutatja a következő két cikk-, illetve beszédrészlet:

„Nem jó próféta szerepre vállalkozott különben a jó palóc, Mikszáth Kálmán sem. Ez a nyugalomba vonult kitűnő humoristája az országnak, a kis üres óráiban országgyűlési képviselő, különben pedig a Bánffy kormány dicséretét zengi írásban és tarokk közben, vállalkozott arra a próféta szerepre, hogy minden idegen nyelvű magyar csemetét, különösen pedig Szvatopluk reményteljes utódait, megtanít magyarul. És beállítván a nők barátjához, göndör fürtű Wlassich miniszterhez a következő párbeszédet folytatta vele.” (Kövágó 1896: 2)

Ezek után itt egy eléggé modortalan, durván satirikus, a cikkíró által elképzelt és konstruált párbeszéd következik a „bundázásról.”

A politikai felhajtás odáig terjedt, hogy a közoktatási költségvetési vita kapcsán Okolicsányi László ellenzéki képviselő mind a minisztert, mind pedig az alkotót durván megtámadja. Erősen ironikus beszédéből idézünk egy összefoglaló mondatot. „Ez a gyarló, kezdetleges, szégyenteljes munka 13.000 frtjába került az országnak a kultuszminiszter pazar bőkezűségéből” (Okolicsányi 1896: 3). Ez az összeg a 100.000 példány kiadására 10.000 forint nyomdai, terjesztési költségéből és 3.000 forint felajánlott szerzői díjból állt össze. Egy-egy darab beke- rülési ára 16 krajcár, az iskolákba a tanulók ingyen megkapták, a bolti ára 3 krajcárba került. A szerzői díjat Mikszáth sokallta, és a felét sem fogadta el. Danyi Pál pénz- és ártörténeti szakértő véleménye és összevető táblázatai alapján az összköltségről a mai pénzértékindex számítások szerint kb. 70,5 millió forintnyi értékről beszélhetünk (Danyi: <https://artortenet.hu>).

A Budapesti Hírlap „félhivatalos közlésében” tájékoztat arról, hogy a szerzői és a nyomdai pénzügyi túlkapásokkal kapcsolatos vádak alaptalanok, közli a valós számokat, költségeket, továbbá jelzi, hogy a „beszerzés” a parlament előtt is tudottan, nyíltan történt. A támadásokkal szembe leszögezi: „Pedig a miniszter ebben az intézkedésében a legjobb intenció és az a tapasztalat vezérelte, hogy a nem magyar anyanyelvű tankötelesek, az iskolában elsajátított magyar beszédkészséget künn az életben csakhamar elfeledik.” (N. n. 1896a: 3)

A nem kimondottan politikai, bár azt sem nélkülöző korabeli szakmai megközelítések közül kiemelhető Benedek Elek két írása (Benedek 1895a, 1895b), amelyeket saját lapjában, a Nemzeti Iskolában jelentetett meg, továbbá Móra István, néptanítónak, Móra Ferenc testvérének „hozzászólása” a Magyarország lapjain (Móra 1895). Mindketten egy „gyermekközpontú” és „pedagógiai” felfogást hiányolnak a munkából, amit nemes egyszerűséggel „fércmunkának” minősítenek, és még Mikszáth szerzőségét is megkérdőjelezzik. Benedek az íróársat sem kímélő kijelentést tesz: „Mikszáth Kálmán a tanítókat boldogítja az ő sületlenségeivel miniszteri ajánlás mellett” (Benedek 1895a: 2). Móra pedig némi nyelvi elemzés és néptanítói sértődöttség mellett leszögezi, hogy: „Nem ez a 16 oldalas füzet a magyar nyelvnek vagy bármely más nyelvnek a kulcsa, hanem az a semmibe vett, az a bácsinak csúfolt tanító” (Móra 1895: 5). A két bírálat elemzését Wéber Katalin részletesen, mintegy három oldalban bemutatja a tanulmányában (Wéber 2006: 195–197). Némelyek ezen kiemelt személyiségek – több szempontból megfontolható – bírálatain felbuzdulva igen szélsőséges megjegyzéseket is megengedtek maguknak. A Népnevelők Lapjában a névtelen, csak k. l. monogrammal jelzett szerző hosszú és gúnyolódó észrevételeit így zárja: „Szembe ötlük a füzetke vörös színe. Erről eszembe jut – a tűz. Igen! Tűzbe vele!” (k. l. 1896: 175) Az úgymond szakmabeliek, tanítók és tankönyvírók súlyos sértésnek vették, hogy egy „céhen kívüli” merészelt tankönyvírásba fogni, tette ezt ráadásul miniszteri pártolással, és gyakorlatilag a formális tankönyv-bírálatokat, szabályokat elkerülve.

A kisebb-nagyobb kritikai észrevételekben többször is felbukkan az a megjegyzés, hogy túlzó, nagyzó a *Kulcs a magyar nyelv megtanulásához* alcím: a *kulcs* szót és a *meg-* igekötőt találták szerencsétlennek.

A füzetke hivatalos szétosztása után a helyi lapok többnyire egy rövid „bemutató” hírben, többnyire a minisztériumi tájékoztató levélre is utalva, számoltak be az alkotásról. A vélemények eltérő megítéléseket tartalmaznak: Ezekből idézzünk fel kettőt, amelyek mind területileg, mind tartalmilag messze esnek egymástól. A beregszászi Bereg 1895. december 15-i rövid hírében mutatja be a művet, és egy, a differenciáltságra utaló, a szövegben ritka szedéssel kiemelt szóval, úgy ítéli meg, hogy: „E társalgási leckék az idegen ajkú növendékekkel bíró iskolák h a l a d o t t a b b tanulóinak kiváló eredménnyel lesznek betaníthatók.” A cikkíró még hozzáteszi, hogy Mikszáth a „a leginkább használatos szavakat, mondatokat szépen, okosan összegyűjtötte”, megemlítve azt is, hogy a munkából 1250 darab érkezett, amiből 1000 rutén-magyar, 250 pedig német-magyar nyelvű (N. n. 1895a: 6).

Egy másik megyei fórum a, Tolnamegyei Közlöny 1895. december 22-i számában így adja hírül a megküldést:

„A vallás és közoktatásügyi minisztérium Tihanyi Domokos tolnavármegyei királyi tanfelügyelőnek a füzetkéből ezer példányt küldött azon felhívással, hogy azokat a tankerületben levő iskolák nem magyar ajkú növendékei között ossza ki és utasítsa az illető iskolák tanítóit, hogy a füzetke anyagát igyekezzenek a tanterv keretében módszeresen feldolgozni, hogy a kívánt eredmény lehetőleg biztosítható. Mikszáth Kálmán kétségtelenül hazafias dolgot művelt, midőn a füzetkét megírta, de művecskéjén nagyon meglátszik, hogy nem szakember tollából került az ki.” (N. n. 1895b: 6)

A legkeményebb két politikai, erősen személyeskedő és egyben szakmainak tűnő támadást a Magyarország (december 25-én), majd a Hazánk (december 31-én) intézte Mikszáth és Wlassics ellen. A Magyarország cikkének ismeretlen szerzője Tanügy: Mikszáth a tankönyvíró címmel adta le írását, amelyben a „tankönyvíró” és a mondatok feletti gúnyolódás és műfelháborodás után „irodalmi merényletnek” minősíti a munkát. Leszögezi a tanügy hivatali embereiről meg a miniszterről, hogy: „...a nagy palóc bolonddá tette őket”. A következő tanácsal zárja cikkét: „Hanem csak azt kérjük, hogy ha nem küldötte még szét kegyelmességed: ne küldesse szét. Se a tanítóságot ne szégyenítse meg vele, se magát ne tegye nevetségessé” (N. n. 1895c: 18). A Hazánk című lap névtelen szerzője, de inkább szerkesztői kollektívája Társalgási leckék címen írta erősen szatirikus, vádaskodó, korrupciót bizonygató hangnemben 1895. december végén. Indulatos megjegyzések közepette „elrettentő példaként” a teljes német–magyar variánst közli. A lap tette ezt szerencsénkre, mert ez a közlés mind a mai napig elérhető a lap archív példányain, illetve a Mikszáth összes, kritikai kiadás 85. kötetében, a jegyzetekben. A támadó cikkel együtt közlik ezt a teljes a szöveget (Mikszáth 1992). A lapnak a művet felvezető szövege így szól: „Méltányolva a füzet irodalmi és tanügyi becsét és remélve Wlassics miniszter elismerését, a közügynek vélünk szolgálatot tenni, mikor a 13.000 frt-ba kerülő művet, *egész terjedelmében* a címmel együtt *díjtalanul közre adjuk*. (N. n. 1895d: 3)

A Hazánk vitriolos cikkét még a Borsszem Jankó, a szatirikus politikai élclap is zokon vette, és a vádakat kifigurázó, humoros, szójátékos közleményben állapítja meg, hogy: „A „Hazánk” dolgozótársai erre titokban így sóhajtanak fel: Jobb a sűrű forint, mint a ritka krajcár” (N. n. 1896c: 8). Más politikai és szatirikus lapok is beszálltak pro és kontra a vitába. A Bolond Istók két – Mikszáth nevével eljátszó – szösszenetet is közölt. Az 1896. január 5-i számában „Politikai társalgási leckék (Á la Mxth Klmn.) – Kérdés: Ki volt Árpád? / Felelet: Szabadelvű párti. / Mi lett Árpád? Felelet: Szabadelvű párti” (N.n. 1896d. 5). Ugyanezen évi február 2-i szám közli a: „Német–magyar társalgási leckék. In usum Banffyini. (Kalamus diáktól)” főcímet, – néhány sorban pedig Wlassics német és magyar nyelvű kifigurázása következik (N. n. 1896c: 5). A Kakas Márton élclap az Apróhírek rovatában a következőt írja: „Nem igaz, hogy Wlassics Gyula újabb Társalgási leckék írásával Hock Jánost bízta meg.” A fricska értelme megfejthető a következők szerint: Hock János pap, politikus, országgyűlési képviselő, többszörös pártváltó, ekkor éppen a kormányellenzék tagja (N. n. 1896e: 3).

A magyarországi nemzetiségi sajtóból a nagyszebeni román nyelvű Tribuna csatlakozott a támadó stílusú hozzászólásokhoz. A csak monogrammal és a román tanár aláírással ellátott cikk kemény megállapításával az elején közli, hogy „...ez a broszúra a magyar pedagógia szégyene,” majd szatirikus stílusban hosszasan „elemzi” a 112 példamondatot (I. D. 1895: 1136).

A társadalmi, irodalmi és művészeti hetilap, a Magyar Génusz is sajátos felfogásban, de Mikszáth védelmében hozzászól a vitához. Mondanivalóját így vezeti be: „Nagy doronggal rontottak neki és úgy akarták agyonsújtani. [...] Pedig nem tett a jó palóc egyebet, minthogy jókedvében egy nagyot tréfált. Megtréfálta a minisztert, a világot, meg a harsogó tárogatókat. [...] ...fölcsap magyar méternek a nemzetiségek között.” Ennyi bevezető után – Mikszáthról szólva – így folytatódik a cikk: „Uj kiadást rendez a társalgási leckékből és ennek kéziratából a következő mutatókat közöljük: Társalgási leckék képviselők számára, vagy a kis parlament mellényzsebben. Kulcs a parlamenti hang, modor megtanulásához. Ajánlva az összes pártok által. A legszükségesebb parlamenti szavak” – ezek után a közös, az ellenzéki, az egyéb pártok és a kormánypárt „bekiabálási, lehurrogási szótárát” közli az írás (N. n. 1896b: 19).

Ugyanezen a napon a másik jelentős irodalmi lap A Hét is cikket közöl Mikszáth és a miniszter védelmében és a támadók „durva brutalitása” ellen. A Semper álnéven, illetve művésznéven, de tudhatóan Kóbor Tamás író, újságíró, szerkesztő nevéhez köthető *A Mikszáth Kálmán 3000 forintja* című, több hasábos, a szatírárt sem nélkülöző írás. Ebből két részletet is érdemes kiemelni. Az első a 3000 forint problémájával foglalkozik: „Fájdalom, magyar tarifa szerint magyar író egy mondata csakugyan nem ér száz forintot, ha öt nyelvre fordítják is le.

Ekkora honoráriumot éppen csak Van Houten fizet a reklámjáért, ha magyarra fordíttatja. Magyar író száz forintot csak akkor kap, ha munkájával együtt eladja saját magát is. Úgy látszik, ezekre gondolt igen helyesen a meg nem vesztegetett sajtó, midőn Mikszáth Kálmán háromezer forintja hírére kígyót-békát, korrupciót kiáltott.” A másik részlet a művel és az oktatáspolitikai elvekkel kapcsolatos: „Mert elvégre Mikszáth Kálmán társalgási leckekönyve lehet rossz, de a pedagógiai idea, mely vele kísérletképpen testté vált, igen jó és megér háromezer forintot. Másodszor a közoktatás politikája soha nemzetibb irányban nem indult, mint mikor a nemzetiségek falusi iskoláiba viszi be könnyen megtanulható, praktikus módszerrel a magyar szót. Harmadszor pedig közoktatásügyi miniszter, aki minálunk szépművészeti miniszter is, tisztultabban még nem fogta fel hivatását, mint Wlassics Gyula, midőn a magyar szónak segítésére a magyar irodalmat hívta” (Semper 1896: 1).

Mikszáth a támadásokra és a kritikákra két alkalommal is reagált. *Morognak a tanügyi bácsik* című írásában nem önvédelmi harcot vív, hanem általában a magyar tanügyi szakemberek pedagógiai hozzáállását elemzi, akiknek véleménye szerint „nincsenek eszméik,” továbbá „nincsen alkalmazkodó képességük.” Ez utóbbi megállapításával a „német mintára és mintákból” dolgozó tankönyvírókat és a tankönyvkiadást is kritizálja (Mikszáth 1895d). A második írásában – *Még egyszer a Társalgási leckék* – lezárásként mind a politikai köntösbe bújtatott korrupciós vádak, mind pedig a szakmai értetlenség ellen tiltakozik, és műve igazi, érdemi elemzését hiányolja (Mikszáth 1896). A témához tartozónak vehetjük egy harmadik írását, ami még jóval a megírás előtt vagy az írás alatt született. A *Magyarok szaporítása* című karcolatában a munka keletkezésének indítékait, körülményeit, a miniszteri megbízást és a magyar nyelv tanulásával kapcsolatos, saját „nyelvészociológiai” tapasztalatait hozza fel (Mikszáth 1895d). A Mikszáth összes kiadás előkészítői, jegyzetírói ezt az írást tartják – megfogalmazásuk szerint – a Társalgási leckék „genézisének.” Érdemes megemlíteni, hogy nem sokkal Mikszáth halála után, az 1914-ben kiadott *Saját ábrázatomról (Vallomások, feljegyzések)* című emlékkötetbe a kiadó mindhárom itt említett elmés és magas színvonalú írást felvette, mintegy a politikai élet és a pedagógiai világ kordokumentumaként, bizonyítva ezzel, hogy Mikszáthban a viták során is a rendkívüli író, alkotó és a kiváló megfigyelő dolgozott (Mikszáth 1914).

A korabeli viták után hosszú időszaknak kellett eltelnie, míg Mikszáth művével újra – immár az idő távlatából és szakszerűen, pártatlanul és más-más megközelítésből – foglalkoztak a szakemberek. Ezeknek az elemzéseknek a bemutatásában kövessük az időrendet. Elsőként a Világosság 1951. júniusi számát idézhetjük fel, ahol a névtelen szerző három hasábos cikkben sok kiemelt részlettel utal a korabeli vitákra, nagyra értékeli Mikszáth szellemes viszontválaszait, majd így zárja értékelő mondatait: „Mikszáth a száz mondatát úgy szerkesztette meg, hogy azokat az idegenajkú parasztyerek megtanulja, s később az életben, mint *nyelvtőkét* kamatoztassa, a száz mondatot apránként *kibővíthesse*, míg észre sem veszi, hogy tud magyarul. [...] Mikszáth, akinek tankönyve jó volt, nem utolsó sorban azért, mert a „tanügyi bácsik” rossznak találták” (N. n. 1951: 4).

Rubinyi Mózes 1954-ben, a Magyar Nyelvőrben megjelentetett rövid cikkéből a módszertani kérdések tárgyalásánál a megállapításaiból már idéztem egy rövid részletet. Írásában „könyvnek, pompás segédeszköznek” nevezi a munkát, kiemeli Mikszáth elszántságát és korrajzot is adó képességét a vitában, amikor arról ír, hogy: „Válaszában csodálatosan hű betekintést enged annak a kornak tankönyvirodalmába s általában pedagógusainak akkori világába. Az író igazsága tudatában maró szatírával jellemzi annak a kornak némely pedagógusait. Feleletének ezt a címet adta: *Morognak a tanügyi bácsik*. Ez a „tanügyi bácsi” évekig rajta ragadt ezeken a pedagógusokon. Elmondja a költő, hogyan írtak akkor magyar tankönyveket” (Rubinyi 1954: 79).

Praznovszky Mihály Mikszáth-kutató és nyelvész 1992-es tanulmányában szépirodalmi megközelítésből és az „írói én” felől vizsgálja a munkát: „Nem tudta önmagát meghazudtolni s a kényszerrel-önként-elvűsüségéből vállalt feladatból nem lett nyelvkönyv, hanem „csak” egy

Mikszáth kispróza. Mert bármennyire is igyekezett a véglegességig leegyszerűsíteni a nyelvi formulákat, mondatai mintha novellából lépnének elénk, mintha újból a jó palócok és a tót atyafiak beszélgetnének egymással a szekér mellett haladva a gyarmati vásárra. [...] Igaza van Benedek Eleknek, így nem beszélnek az ország egyetlen iskolájában sem a gyerekek. Ez nem nyelvkönyv. Ez Mikszáth Kálmán elbeszélése” (Praznovszky 1992: 340).

Vincze Tamás a pedagógiai kutató szempontjaiból közelít a műhöz, nyelvpedagógiai és tankönyvírói gondolatait így fogalmazza meg: „Nyelvpedagógiai szempontból Mikszáth eljárása mégis helyeselhető. Mondatainak mindegyikét a mindennapi élet beszédhelyzetéből merítette, válogatása alapos, gondos. [...] Mikszáth nyelvkönyvét azért tekinthetjük úttörőnek a maga korában, mert szókincsét és mondatait a hétköznapi tárgyköréből, valóságos beszédhelyzetekből alakította ki, mintát adva ezzel a későbbi generációk nyelvkönyvíróinak” (Vincze 2004: 119–120).

Wéber Katalin hosszú, az eddig a témáról megjelent legsokoldalúbb tanulmányában a magyar mint idegen nyelv különféle szempontjait – történetit, módszertanit – figyelembe véve tárja fel magát a művet és az alkotása körüli kérdéseket, vitákat. Összegzésében így fogalmaz: „A Mikszáth-féle leckék előnyeit és hátrányait mai szemszögből összevetve talán megkövethető az a megállapítás, hogy a füzettel mind a szerző, mind pedig a korabeli minisztérium nyelvpolitikai célokat kívánt elérni, ám eközben didaktikai tévedéseket vétett” (Wéber 2005: 203).

6. A megjelenés, az eltűnés, a felbukkanás kalandjai

Annak ellenére, hogy a mű 100.000 példányban jelent meg, fizikai állapotában ma már nehezen fellelhető vagy elérhető munkának tekinthető. Meglepő módon a legautentikusabb helyen, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvraktárában sincs egyetlen példány sem a műből. Évekkel ezelőtt hosszas keresgélés után az Országos Széchényi Könyvtár Mikszáth-katalógusában megtaláltam egy kézzel írt, még 1895-ben rögzített, papír alapú begyűrdött cédulát, ami a mű román–magyar variánsát rögzítette. A ráírt jelzőszám alapján meg is találták a munkát. A belső oldalán bepecsételve ez olvasható: *M. N. Múzeum Könyvtára Nyomtatv. Növedéknapló 1895. év 796. szám.* A műnek a címlapját és mutatványoldalát a melléklet mutatja be. (Ma már az elektronikus katalógus is rögzítette az „opust” a következő raktári számon: 830.220). Valószínű, hogy a csak ajánlott anyagként való bevezetés, a támadó politikai és szakmai viták, az egyetlen nyomdai kiadás, a világháború, a trianoni események, az újabb világháború sem a tartós könyvtári, intézményi vagy személyes megőrzés irányába hatottak.

Magánkézben valószínűleg fennmaradtak „bujdosó példányok” vagy egyes példányok meglepő helyen jelentek meg. Így például a Békés Megyei Népújság 1960. november 18-i száma hírül adja, hogy a szarvasi szeméttelenen került elő egy szlovák-magyar példány, ami aztán magánkézbe került. A hír némi kommentárt is közöl, miszerint a mű: „...hasznos segítséget nyújt, főleg a falu gyakorlati életében előforduló magyar nyelvű beszélgetésekhez...” (N. n. 1960a: 1). A Népszava 1960. november 23-i száma a *Szerdai Mozaikok* rovatban szenzációként megerősíti a hírt, illetve rendkívüli megtalálást (N. n. 1960b: 1).

Adatbányászati eszközökkel próbáltam felderíteni a környező országok könyvtáraiban vagy egyéb forrásokban fellelhető példányokat. Így sikerült rábukkannom a szlovák-magyar variáns két példányára is. Egy szlovák nyelvű és kiadású tankönyv-bemutató jegyzék számon tartja a munkát, és a mű, meg Mikszáth kapcsán meglepő megjegyzést tesz. Egyrészt a 116. tételként a szlovák tankönyvgyűjteményre (fondra) hivatkozik, a mű leltári számát megadva ((P193819); másrészt a szerzőről a rövid méltatásban korrekt megállapításokat tesz (Slovenská 2012: 21, 47). A dominikánusok könyvtári katalógusában (Dominikánsky Knížny Inštitút) 34. tételként

szintén megtalálható a mű. A szlovákiai Új szó elektronikus változatában pedig Sztakó Zsolt egy felbukkanó rutén-magyar változat alapján ad hírt Mikszáth művéről (Sztakó 2023).

Az elmúlt évtizedek alatt több könyvverésen is felbukkant egy-egy német–magyar változat, és a könyvtárak helyett a könyvgyűjtők vásárolták fel borsos összegekért. Valószínű, hogy megérne egy reprint kiadást összehozni akár mind a hat variánst egybekötve, ha megke-reülne mindegyik. A nyelvészek, a fordításkutatók, a történészek és más magyar és nem magyar kutatók számára is egyaránt érdekes kutatási terepet, feltárást jelenthetne egy ilyen újrakiadás.

Irodalom

- Benedek Elek 1895a. Társalogjunk! A Mikszáth-féle társalgóról. *Nemzeti Iskola*, 1895. december 21. 1–2. (Csak B. E. monogrammal aláírva.)
- Benedek Elek 1895b. Igaz-e... (cím nélkül, kezdősor) *Nemzeti Iskola*, 1895. december 28. 2. (Név nélkül, de azonosítható.)
- Chikán Zoltánné 1970. A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében. *publikacio.uni-eszterhazy.hu* 147–179.
- Danyi Pál 2024. Magyar pénzürtékindeks – árák és devizák alapján 1754-től. Megtekinthető: <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol>
- Groó Vilmos (1880). *Vezérkönyv a magyar nyelv tanítására tót ajkú népiskolákban tanítók számára (Návodná Kniha)*. Budapest, A Magyar Királyi Állam tulajdona.
- Hizsnay Tóth Ildikó 2011. A magyar mint idegen nyelv esete a levéltár szakos hallgatók képzésével a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán (2000–2010). In: *Nova Posoniensa* (A pozsonyi magyar tanszék évkönyve). Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony.
- I. D. 1895. Comedii millenare. *Tribuna* 1895. december 21. 1136–1137. (Csak monogrammal és alatta: „román tanár” megjegyzéssel)
- k. l. 1896. Elmélkedés a „Társalgási leckék” felett. *Népnevelők Lapja*, 1896. március 14. 173–175.
- Kövágó Örs 1896. Heti Krónika (A Pécsi Figyelő tárcaja) *Pécsi Figyelő*, 1896. január 5. 1–2.
- Légrády Károly 1896. Félhivatalos részről az ügyvel vonatkozólag. *Pesti Hírlap*, 1896. január 1. 5–6.
- Magyarország története* 1978. 7. kötet: A nemzeti összetétel változása című fejezet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1895a. Az új miniszter: Wlassics Gyula kultuszminiszter. *Pesti Hírlap*, 1895. április 8. 2–5.
- Mikszáth Kálmán 1895d. Magyarok szaporítása. *Pesti Hírlap*, 1895. április 14. 2–4.
- Mikszáth Kálmán 1895b. Magyarok szaporítása. *Pesti Hírlap*, 1895. április 14. 2–4.
- Mikszáth Kálmán 1895c. *Társalgási leckék*. (Az elemi népiskolák számára.) Kulcs a magyar nyelv megtanulásához. A Vallás és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium által ajánlva. Légrády Testvérek Kiadása, Budapest. 16.
- Mikszáth Kálmán 1895d. Morognak a tanügyi bácsik. *Pesti Hírlap*, 1895. december 27. 4–5.
- Mikszáth Kálmán 1896. Még egyszer a Társalgási leckék. *Pesti Hírlap*, 1896. január 1. 5.
- Mikszáth Kálmán 1992. Összes Művei: *Cikkek és karcolatok* (1885. január – 1885. december) 84. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 260–270.
- Mikszáth Kálmán 1992. Összes Művei: *Cikkek és karcolatok* (1886. január – 1886. december) 85. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 154–167.
- Mikszáth Kálmán 1914. *Saját ábrázatomról. (Vallomások, feljegyzések.)* Budapest, Révai Testvérek
- Móra István 1895. Társalgási leckék (Még egyszer). *Magyarország*, 1895. december 29. 5.
- Nádor Orsolya 2002. A magyar nyelv politikai státuszváltozása és oktatása a kezdetektől napjainkig. BIP, Budapest. 246.
- Nádor Orsolya 2021. Bevezetés a Kárpát-medencei nyelvi térség nyelvtudományi szempontú vizsgálatához. *Hungarológiai Évkönyv* 22: 22–46.
- N. n. 1895a. *Bereg*, 1895. december 15. 6. (Cím nélküli rövidhír)
- N. n. 1895b. *Tolnamegyei Közlöny*, 1895. december 22. (Cím nélküli rövidhír a Különfélék rovatban)
- N. n. 1895c. Tanügy. Mikszáth a tankönyvíró. *Magyarország*, 1895. december 25. 17–18. (A végén csak zárójelben kötőjellel (–) megjelölt cikk.)
- N. n. 1895d. Társalgási leckék. *Hazánk*, 1895. december 31. 1–3. (Minden jelzés, aláírás nélkül) + Utána a német–magyar variáns teljes közlése.
- N. n. 1896a. Társalgási leckék. *Budapesti Hírlap*, 1896. január 1. 1. szám, 3.
- N. n. 1896b. *Magyar Génusz: Tükördarabok*, 1896. január 5. 19.
- N. n. 1896c. *Borsszem Jankó*, 1896. január 5. 8.
- N. n. 1896d. *Bolond Istók*, 1896. január 5. 5.
- N. n. 1896e. *Bolond Istók*, 1896. február 5. 5.

- N. n. 1896f. *Kakas Márton*, 1896. január 5. 3.
- N. n. 1951. Mikszáth nyelvleckéi. *Világosság*, 1951. június 9. 4.
- N. n. 1960a. *Békés Megyei Népiújság*, 1960. november 18. 1.
- N. n. 1960b. *Népszava*, 1960. november 23. (Cím nélküli rövidhír a Szerdai Mozaik rovatban)
- Okolicsányi László 1896. Országgyűlési felszólalás. *Budapesti Hírlap*, 1896. február 9. (Országgyűlés rovat: A közoktatásügyi költségvetés vitája) 3.
- Praznovszky Mihály 1992. Mikszáth Kálmán esete a „tanügyi bácsikkal”. *Palócföld* 4: 337–340.
- Rubinyi Mózes 1954. Mikszáth népiskolai nyelvkönyve. *Magyar Nyelvőr* 1954/1–2: 79–80.
- Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő 1969: *Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest, Az O. Sz. K. kiadványai, LXIV. (A levél a Wlassics család levéltárában a P 1445. tétel alatt található.)
- Semper 1896. A Mikszáth Kálmán 3000 forintja. *A Hét*, 1896. január 5. 1–2. (A szerzői név álnév. A cikk valós szerzője Kóbor Tamás. (Ugyanezt a cikket ugyanezen a napon, de rövidítve a *Pesti Hírlap* is leközli: „Wlassics, Mikszáth és a 3000 forint” címmel.)
- Slovenská pedagogická knižnica 2102. Učebnice pre slovenské školy a publikácie z oblasti pedagogiky do roku 1919. Bratislava
- Sólyom Réka 2006. A népiskolai magyartanítás módszereiről a Néptanítók Lapja (1894–1895) alapján. *THL2* 2: 102–112.
- Sztakó Zsolt 2023. Mikszáth és a tanügyi bácsik. Uj szo.com /vasarnap.com (2023. május 22. – elektronikus bejegyzés)
- Sturcz Zoltán 1996. Viták a nemzetiségi nyelvek oktatásáról Magyarországon a az 1910-es években. In: *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében, 2. kötet*. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza. 605–610.
- Vincze Tamás 2004. Mikszáth Kálmán népiskolai tankönyve. *Széphalom* 14. 117–121.
- Wéber Katalin 2005. Mikszáth Kálmán: Társalgási leckék. *Hungarológiai Évkönyv* 6: 192–204.

Sturcz, Zoltán

Once again on the *Conversation Lessons* (Remarks on a Hungarian textbook by Mikszáth)

In 1895, commissioned by the minister of public education, Kálmán Miszách, an outstanding figure of Hungarian prose writing wrote his short 16-page book titled *Conversation Lessons*, which was meant to be a language book. It was published as a language book for Hungarian as a foreign language to help teaching Hungarian in minority schools in Hungary. It appeared in six different versions. As far as its structure is concerned, it contains 4 chapters and 112 sentences or communication units written in Hungarian with translations in German, Romanian, Slovenian, Serbian, Croatian and Ruthenian. The book, which was released in 100,000 copies, generated heated debates both politically and language pedagogically on the turn of 1895 and 1896. This article has two ambitions: on the one hand, to present the goals and the circumstances of the publication, as well as the debates and evaluations which followed it and which keep coming up even today; on the other hand, to gather the full bibliography related to the book.